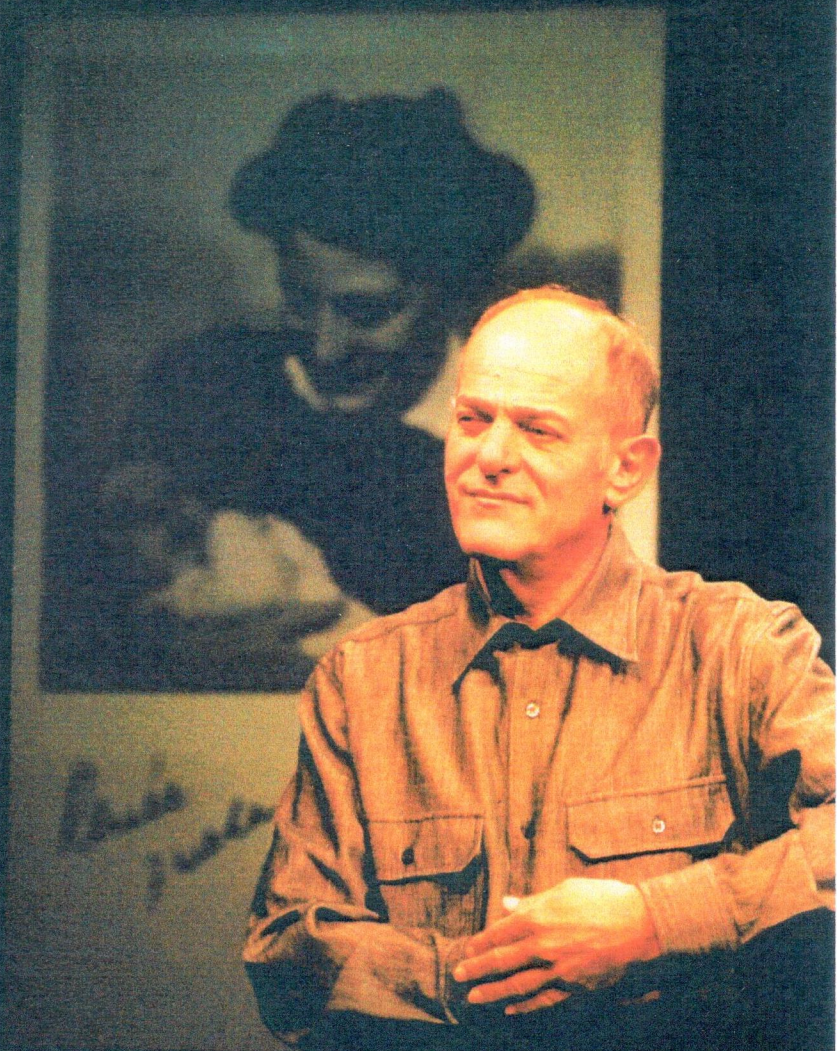

Eduard Leuw

6 september 1942 - 25 maart 2008

EEN EIGEN STEM

Eduard Leuw heeft bij Handtheater meegewerkt aan meerdere theaterprojecten. In 1997 stond hij op het podium in Frascati in Amsterdam met Wim Emmerik en John van Gelder met *Rap is ...*, een rap in de Nederlandse Gebarentaal naar een gedicht van Don Duyns en begeleid door de percussionist Alan Purves. In 1999 speelde Eduard een rol in *Café Dansant*, een non-verbaal stuk gebaseerd op de film *Le Bal* van Ettore Scola. In 2000 en 2001 speelde hij de monoloog *Versteend Verdriet*, een indrukwekkende monoloog waarin hij zichzelf maar ook zijn moeder vertolkt. Deze monoloog is gebaseerd op de tekst die zijn moeder voor hem heeft geschreven over hun ervaringen als onderduikers in de Tweede Wereldoorlog. *Versteend Verdriet* werd in 2002 verfilmd en uitgebracht met een Nederlandse en Engelse voice-over. De film is te zien geweest op het internationale cultuurcongres *The Deaf Way* in Washington DC. Dit congres werd bezocht door tienduizend mensen uit de hele wereld. Ook het filmfestival *Deaf in the Picture* heeft de verfilming geprogrammeerd. Verder was Eduard in 2002 en 2003 te zien in de kindertheatervoorstelling *Kan jij een ei?*, waarin hij de rol van rups en vlinder speelde. Op het Open Podium was Eduard regelmatig als bardame te bewonderen in de soap die zich afspeelde in het decor van een café.

Als laatste heeft Eduard in 2006 de monoloog *Mendel Bronstein* gespeeld naar een verhaal van Anna Enquist.

In dit boekje vindt u een overdruk van het artikel *Een eigen stem*, geschreven door Truus Wertheim en verschenen in ICODO INFO, december 2000, zeventiende jaargang, nummer 4.

Truus Wertheim heeft hierin Eduard met grote zorgvuldigheid en gevoeligheid geportretteerd.

We zijn de uitgever en de auteur erkentelijk voor het feit dat we dit artikel hebben mogen vermenigvuldigen, zodat u allen de tekst als herinnering aan Eduard kunt meenemen.

Namens Handtheater,
Mieke Julien,
Amsterdam 2008

Een eigen stem

Eduard Leuw speelt 'Versteend Verdriet'

Truus Wertheim*

Enkele jaren voor haar dood schreef de moeder van Eduard Leuw (1942) voor haar zoon een verslag over hoe zij met man en drie kinderen de Tweede Wereldoorlog overleefde. Met hem praten over dit onderwerp vond ze om meerdere redenen moeilijk. Leuw was doof vanaf zijn geboorte. Het dagelijkse communiceren met behulp van 'spraakafzien' was al niet gemakkelijk. Maar het was voor haar vooral te pijnlijk om hem aan te moeten kijken bij het vertellen van dít verhaal.

Het is zaterdagnacht, ik heb weeën. De verpleegster is al gekomen, maar de dokter nog niet. Hij is zelf een jood. En zoals je weet van de maatregelen tegen de joden dat ze van 's avonds achten tot 's morgens zessen niet op straat mochten. Dus de dokter wacht en wacht tot het eindelijk 's morgen 6 uur is en hij is precies op tijd, want zondagochtend half zeven beval ik van een zoon, van jou Eduard.¹

Toen Leuw's moeder hem de twintig getypte pagina's tekst overhandigde, kon hij zich er niet toe zetten het goed te lezen. Pas na haar overlijden in 1998 was hij daartoe in staat. Wat zij had opgeschreven raakte hem diep, temeer omdat hij het er niet meer met haar over zou kunnen hebben ...

Hij besloot het manuscript aan Mieke Julien te laten zien, de regisseur van het Handtheater, een theater door doven, voor doven en horenden. Sinds enkele jaren maakte hij actief deel uit van dit toneelgezelschap. Julien vond het verhaal zo indringend dat ze hem voorstelde het tot een toneelstuk om te werken. Leuw stemde hiermee in. Het was hem opgevallen dat veel oorlogsoverlevenden op een of andere manier bezig waren met het vastleggen van hun verhaal. Iets, zo realiseerde hij zich, waar hijzelf niet toe in staat was. Echter met het over het voetlicht brengen van zijn moeders lotgevallen, zou hij zelf ook iets kunnen doen met die oorlog, die immers ook deel van zijn leven uitmaakte. En zo begon de zaak te rollen ...

Geluk gehad?

Hoe zinvol is het om anno 2000 nog een toneelvoorstelling te maken over een joodse familie die in Nederland de Tweede Wereldoorlog overleefde? Is daar langzamerhand niet alles al over gezegd?

Met die gedachte in mijn achterhoofd ging ik in mei kijken naar *Versteend Verdriet*.

Omdat dit stuk voor Leuw zo nauw verbonden is met zijn eigen leven, waren er in de beslotenheid van het eigen theater al

* Truus Wertheim is beeldend therapeute.

een aantal try outs geweest. De officiële première vond plaats in Felix Meritis in Amsterdam, voor een publiek van doven en horenden. Voor de horenden werd de voorstelling simultaan ‘vertaald’.

In ruim een uur geeft Leuw op integere en ontroerende wijze gestalte aan het oorlogsverhaal van zijn moeder. Een verhaal van een joods gezin dat niet gedeporteerd werd, dat, in tegenstelling tot de meeste vrienden en familieleden, de oorlog overleefde. Het verhaal van een opgejaagde vrouw die twee van haar kinderen moest meegeven aan wildvreemden en die onder onvoorstelbare omstandigheden haar derde kind ter wereld bracht. Een verhaal over mensen die, zoals men tot ver na de oorlog in kringen van joodse overlevenden meende, ‘gelukkig hadden kunnen onderduiken’. Totdat naarmate de jaren verstreken de littekens van ook deze groep overlevenden zich steeds moeilijker lieten camoufleren en veel mensen, zoals ook Eduard’s moeder, behoefte leken te krijgen vast te leggen wat ze hadden meege maakt. Misschien mede omdat de hen omringende maatschappij in toenemende mate verder af kwam te staan van het onzegbare onrecht wat zij hadden moeten ondergaan.

Bij het kijken naar *Versteend Verdriet* realiseerde ik me weer eens dat, ook al ken je de feiten, die je pas echt raken als ze aan mensen van vlees en bloed gekoppeld worden. En dat gebeurde hier, niet in de laatste plaats door het overtuigende spel van de hoofdrolspeler. Je beseft dan ook weer eens dat dit verhaal zich in steeds andere vormen herhaalt en geen einde kent ...

Behalve dat *Versteend Verdriet* indrukwekkend en mooi gespeeld toneel is, heeft het nog een andere belangrijke betekenis.

Gebarentaal

Bij het zien van dit toneelstuk realiseerde ik mij pas goed hoezeer gebarentaal een opzichzelfstaande taal is, met allerlei eigen nuances die mij zonder vertaling ontgaan zouden zijn. Dat confronteerde mij met het feit dat voor een dove het omgekeerde geldt en die moet het dan ook nog vrijwel altijd zonder vertaling doen.

Niet eerder, zo las ik in de toelichting, waren in de Nederlandse Gebarentaal de lotgevallen van de joden in de Tweede Wereldoorlog aan de orde geweest. Doven lezen, weliswaar vaak met moeite, boeken, kranten en tijdschriften. Maar in *Versteend Verdriet* wordt deze geschiedenis op een zeer directe manier tot leven gebracht. Voor veel doven, joods en niet-joods, was de vloed aan radio- en televisieprogramma’s over de Tweede Wereldoorlog van de afgelopen decennia nauwelijks te volgen. Daardoor bleven zij ook wat dit onderwerp betreft, afgesneden van de horende samenleving. Juist dergelijke programma’s, ongeacht of het persoonlijke portretten, historische reconstructies of discussies waren, dragen bij aan een gezamenlijk proces van maatschappelijke bewustwording. Bij het omgaan met het verleden, en dat geldt zowel voor de samenleving als geheel als voor elk individu, is communicatie cruciaal. Het is noodzakelijk bij een proces van bewustwording en erkenning van een beladen en traumatisch verleden. Het initiatief van het Handtheater maakt dat ook de dovengemeenschap hier beter bij betrokken kan worden.

En dan de hoofdrolspeler in dit stuk.

Leuw dook als baby van acht maanden onder en werd pas op driejarige leeftijd weer met zijn ouders herenigd.

Voor jou Eduard is er nog steeds geen onderduikadres. Ik kan niet blijven, ik moet weg, ik moet jou achterlaten, terwijl je doof bent. Hoe vaak heb ik niet achter je wieg gestaan en in mijn handen geklapt? En jij, jij sliep gewoon door. Wie zal er verder voor je zorgen, ik weet het niet. Toch schrijf ik een briefje. L.S. hierbij verzoek ik U om Eduard mee te nemen naar een KNO-arts en hem te laten onderzoeken. Ik vouw het briefje op en stop het tussen je kleren ...

Nadat ik Leuw op het toneel had zien staan wilde ik graag meer weten over hoe zijn rol in *Versteend Verdriet* tot stand was gekomen en wat 'het spelen' voor hem betekende. Daarom zocht ik contact en vroeg ik of ik hem mocht interviewen. Ons gesprek vond plaats tussen de rekwisieten op de binnenplaats van de behuizing van theater 't OOG, een ongesubsidieerd theater van 60 stoelen in Amsterdam. Het is de thuishaven van het Hand-theater.

Op verzoek van Eduard waren zijn jongste zusje en Mieke Julien bij ons gesprek aanwezig. Zijn zusje, met wie hij een hechte band heeft, vulde af en toe zijn verhaal wat aan. Julien trad op als tolk.

'Ik ben joods, dat voel ik en ik ben er ook trots op. Toch zal ik het aan vreemden niet snel vertellen. Ik blijf voorzichtig, zelfs in de kring van mijn dove lotgenoten, bij wie ik me op mijn gemak voel en waar ik veel mee optrek. Als ik in joods gezelschap ben is dat anders, maar daar voel ik me als niet-horend weer vaak buitengesloten. Soms lees ik dingen in de krant ... dan word ik bang. Ik leef toch geïsoleerd. Ik woon alleen, en hoe kom ik tijdig te weten als er weer gevaar zou dreigen? Aan mijn jongste zusje vraag ik af en toe hoe reëel mijn angst is.

Mijn ouders zijn vlak na de oorlog gescheiden. Ik heb heel sterk het gevoel dat de oorlog daar mede de oorzaak van was. Mijn moeder kon mijn vader niet meer verdragen. Zo lang op elkaars lip te moeten zitten, elkaar zo lang onder zulke vernederende en levensgevaarlijke omstandigheden te moeten meemaken, hun huwelijk heeft dat niet overleefd.'

Daar in een klein kamertje zijn ook mijn ouders. Met zijn vieren zitten we daar. Het is erg zwaar. De heer des huizes loopt voortdurend achter me aan en als ik hem tegen kom raakt hij me aan. Het is vreselijk. Ik wil het niet. Hij eist bovendien dat we de baby naar hem zullen vernoemen. We stemmen er maar mee in. In dat kleine kamertje met al die mensen om me heen moet ik bevallen. Ik beval van een dochtertje. Uren wachten wij op de dokter tot hij eindelijk komt om de navelstreng door te knippen. De heer des huizes is jarig en 's avonds krijgt hij bezoek. Ze willen de baby zien. Echt een jodenkindje zeggen ze. En wij ... we zeggen maar niks.

‘Met mijn twee zusjes groeiden wij op bij mijn moeder. Ik herinner me nog precies dat mijn vader een keer bij ons kwam omdat mijn zusje was blijven zitten of zoiets. We zaten als volledig gezin om de tafel en ik dacht: ja, zo zou het eigenlijk altijd moeten zijn.

Mijn vader was gelukkig met zijn tweede vrouw. Ik heb nooit met hem over de oorlog gepraat, ook niet over zijn ouders en zijn broer die omgekomen zijn. Mijn moeder was vaak somber en verdrietig. Haar omgeving waarin ze zich voor de oorlog bewogen had, was verdwenen. Dat verlies droeg ze dag en nacht bij zich en daar rouwde ze om.

Ik had het gevoel dat ik haar moest beschermen en was bang dat haar iets zou kunnen overkomen. Ik nam vaak bloemen voor haar mee. Dat was niet alleen maar omdat ik de enige man in huis was. Mijn oudste zusje was soms hard tegen mijn moeder. Daar kon ik slecht tegen. Ik vond dat mijn moeder er allemaal niks aan kon doen, maar tegelijk begreep ik mijn zusje ook wel weer.

Als kind tekende ik veel. Landschappen en stillevenns met houtskool. Het tekenen maakte me rustig, dat herinner ik me. Als klein jongetje speelde ik thuis ook toneel. Ik vond het leuk om Charley Chaplin na te doen. Mijn moeder nam me mee naar een optreden van de beroemde Franse mime-speler Marcel Marceau. Dat vond ik fantastisch. Het was een compensatie voor het feit dat ze mijn zusjes meenam naar het Concertgebouw.

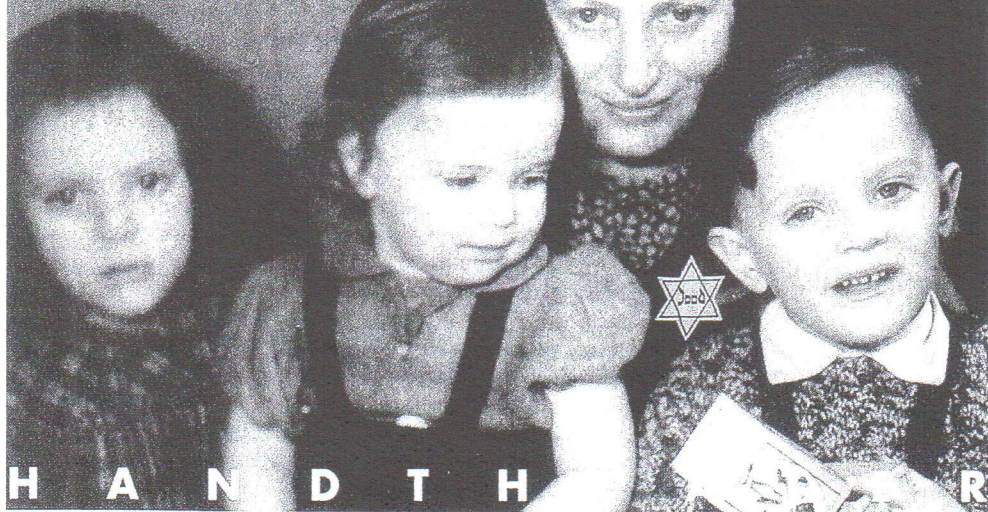
Op school was alles erop gericht dat we als doven zouden leren praten om ons zoveel mogelijk aan te kunnen passen in de wereld van de horenden. Tekenen kreeg weinig aandacht, van zoiets als dramatische expressie was al helemaal geen sprake. Gek genoeg kregen we bijvoorbeeld wel muziekles, waar ik werkelijk niets aan gehad heb.

Aanvankelijk wilde ik binnenhuisarchitect worden. Maar voor doven was een dergelijke opleiding niet toegankelijk. Ik houd van mooie spullen en dingen mooi maken. Dat heb ik altijd gehad. Vroeger wilde ik thuis minstens een keer per maand de inrichting veranderen. Dat deed ik dan samen met mijn moeder, vaak tot ongenoegen van mijn zussen. Het was een vorm van contact tussen ons die ik prettig vond, want ik voelde me toch ook in ons gezin vaak buitengesloten.

Ik ben naar de grafische vakschool gegaan. Typograaf werd traditioneel een geschikt beroep voor doven geacht. Ik vond het niks, vooral omdat het werk toen nog hoofdzakelijk neerkwam op het sorteren van lettertjes in vakjes. Nu met die computers is dat heel anders en lijkt het me wel interessant. Uiteindelijk ben ik goudsmid geworden, een goed vak. ... Eerst deed ik een jaar de gewone opleiding, maar die bleek voor mij toch weer moeilijk te volgen. Toen kon ik in de leer bij de chef van een goudsmederij. Op den duur vond ik daar mijn plek. Het was een joods bedrijf, wat mijn moeder een veilig gevoel gaf.

Enkele jaren geleden ben ik opgehouden met werken. Ik hield het niet meer vol. Ik kreeg allerlei lichamelijke klachten. Mijn doofheid ging mij sociaal steeds meer parten spelen. Ik had last van collega's en kon me slecht verweren. Mijn gebrek aan weerbaarheid houdt, denk ik, ook verband met de wisseling van ouders

versteend verdriet

naar pleegouders en terug, die ik als klein kind onderging. Dergelijke ervaringen bevorderen niet bepaald de kunst om van je af te kunnen bijten. Een horend kind van die leeftijd kan dat al niet bevatten, maar iemand die zo geïsoleerd is als ik zo mogelijk nog minder.'

We zetten een advertentie in de krant maar er komt geen enkele reactie ... Maanden verstrijken. Er wordt aangebeld. Het is de studente die Eduard naar zijn onderduikadres heeft gebracht. Ze zegt dat Eduard in Limburg zit. Een verre reis. We kunnen meerijden met een groentewagen. We bellen aan, je pleegmoeder komt aan de deur. Wij zijn de ouders van Eduard zeg ik, maar ze gelooft me niet. Ik laat haar een brief zien van het bureau voor Oorlogspleegkinderen en een fotootje. Maar ze wil niet kijken.

'Mijn pleegouders hadden veel moeite mij te moeten afstaan. Maar ze waren wel heel lief. Nog jaren lang, tot ik van school ging, heb ik daar elke zomer mijn vakantie doorgebracht. Mijn moeder bracht me dan naar Limburg.

Bij mijn oudste zusje Renee ging het na de oorlog heel anders. Haar pleegmoeder vond het zo verschrikkelijk haar weer te moeten afstaan, dat ze haar helemaal niet meer wilde zien. Pas enkele jaren geleden heeft mijn zusje het contact met haar pleegmoeder hernieuwd. Dat was toen weer heel moeilijk voor mijn moeder.'

Renee, ze wil niet bij me weg. Ze is zo bang. Ze klemt zich aan me vast. Hoe moet ik het haar vertellen, ze is nog maar drie jaar, zo klein. Hoe vertel je dat zo'n kind?

Ik zeg ga maar, ik kom zo, terwijl ik al lang weet dat ik helemaal niet kom ...

Liefde voor toneel

‘Mijn oudste zusje is wel naar *Versteend Verdriet* komen kijken. Toen ze het de eerste keer zag bleef ze heel afstandelijk en kon ze niet reageren. Na de première kwam ze naar me toe en omhelsde me. Dat deed me heel erg veel. Mijn jongste zusje zei: “Toen ik je daar zo op het toneel zag, dacht ik: dat is mijn grote broer!”. Ik beschouw dat als een groot compliment.

Contact hebben met mensen die mijn taal spreken, vind ik belangrijk. Voordat ik drie jaar geleden bij het Handtheater kwam, heb ik een tijdje op een ontmoetingscentrum voor doven gewerkt, een soort hulpverleningsorganisatie van en voor doven. Op den duur gaf het me geen voldoening. Hier vind ik gezelschap en aansluiting. Ik kan iets doen met mijn liefde voor toneel, die nooit eerder zo aan bod heeft kunnen komen. Ik blijf bij mezelf een bron van energie te hebben aangeboord die nog lang niet is uitgeput. Daar wil ik mee verder.

Het Handtheater kende ik al wel als bezoeker. Toen enkele jaren terug een vriend van me meespeelde in een productie en ziek werd, ben ik voor hem ingevallen. Met twee andere spelers van het Handtheater leverden we in gebarentaal een bijdrage aan een groot ‘rap’-festival in Amsterdam. Dat was het begin, mijn moeder heeft mijn optreden nog gezien. Ik voel me hier in het theater op mijn plek, dus ook veilig.

Met mijn regisseur heb ik een geweldige vertrouwensrelatie. Ze speelt een belangrijke rol in mijn leven. Ze heeft de tekst van het manuscript prachtig bewerkt en omgezet in Nederlandse gebarentaal. Het feit dat ze veel joodse vrienden heeft en veel weet over wat er met de joden in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd, vind ik prettig. Haar spelaanwijzingen zijn heel goed. Bijvoorbeeld: Ergens in het stuk verordonneer ik, als Duitse soldaat, anti-joodse maatregelen. Eerst kon ik dat helemaal niet. Ik werd er letterlijk kotsmisselijk van. Maar ik wilde het wel kunnen, met precies die stappen en de goede blafhouding erbij. Ik heb er drie maanden lang op gezwoegd. Julien liet me echt kwaad worden op die soldaat. Dat hielp. Opeens ging het acteren veel beter. Nu lukt het goed. Ik hoef niet meer bang te zijn, het is alsof ik die soldaat in mijn macht heb gekregen.

Op het eind is er nog een passage waar ik veel moeite mee had. Mijn moeder zegt dan:

“Wij moeten opnieuw beginnen ...” en dan ... “Wij kunnen helemaal niet opnieuw beginnen.” Die zinnen bevatten de kern van het hele drama. Het is niet makkelijk, maar wel belangrijk om dat op mijn publiek over te brengen.

Het stuk is dus ook een hommage aan mijn moeder. Ik kan er mijn bewondering voor haar in kwijt en ook respect, omdat ze de moed heeft opgebracht om door te gaan.’

Een ding weet ik wel, ik hoop dat wat ik heb meegemaakt, dat niemand dat ooit zal meemaken. Na de oorlog waren er andere mensen in ons huis. Wie zorgde er voor ons? Helemaal niemand. Geld had ik niet, werk had ik niet, een huis had ik niet. Geen tafel, geen pannen, geen bedjes voor de kinderen. Ik had helemaal niks. Ik voel me geen vrouw meer, ik kan niet huilen, ik kan niet blij zijn. Het lijkt wel of er een steen in me zit. Maar dan zijn er de drie kinderen en ja dan ga je toch door.

Verwerken

‘Het spelen helpt me ook bij het verwerken van haar dood. Zij was er altijd voor mij. De afhankelijkheid die mijn doofheid nu eenmaal met zich meebrengt maakte onze band misschien nog eens extra sterk. Het feit dat zij er niet meer is, heeft me eenzamer gemaakt.

Als ik nu terugkijk naar het begin, zie ik hoe onzeker ik toen nog was. Ik vroeg steeds hoe ik het moest doen. Naarmate mijn zelfvertrouwen groeide, begon ik me geleidelijk actiever te bemoeien met bepaalde nuances in de tekst, met hoe ik wilde bewegen of met mijn positie op het toneel.

Optreden vond ik in het begin ook erg moeilijk. Dat gaat nu ook steeds beter. Ik ervaar het als een soort therapie. Dat gold ook voor de research voor dit stuk. Samen met de regisseur ben ik naar het NIOD en het Joods Historische Museum geweest om achtergrondinformatie op te zoeken of om gebeurtenissen te verifiëren.

Een ander belangrijk effect van dit alles is, dat ik er voor het eerst toe kom om te praten over hoe de oorlog ook mij heeft aangetast. Vooral met mijn jongste zusje heb ik het daar vaak over. Als dat toneelstuk er niet was geweest, was dat niet gebeurd.’

Mijn ouders bellen ergens aan. Een man doet de deur open. Joden! Zegt hij. Wegwezen!

‘Ik realiseer me nu meer hoe bang ik vroeger was, hoe een last ik het vond om joods te zijn. Toen de plannen voor opvoering van het stuk serieuze vormen begonnen aan te nemen, verwachtte ik bijna op straat gevolgd te worden. Dat is niet gebeurd. Ik wilde zelfs een geheim telefoonnummer en dacht eraan te gaan verhuizen. Ook dat is tot mijn opluchting allemaal niet nodig geweest.

Mijn omgeving vindt mij veel sterker en uitgesprokener geworden. Zelf ben ik me veel beter gaan voelen en ik durf meer.

Dat alles neemt niet weg de ik me over dit toneeloptreden toch dubbel blij voel. Mijn moeder schreef haar verhaal voor mij en nu is het van iedereen. Maar uiteindelijk denk ik dat ze het vast wel goed gevonden zou hebben.’

Nawoord

In het kader van dit blad interviewde ik eerder de schrijfsters Betty Roos, Ida Vos en Chaja Polak. Bij alle drie staat in hun werk de invloed van de oorlog op hun leven centraal. Alle drie vonden ze de weg naar het schrijven via beeldende expressie en bij alle drie bleek het een vorm van verwerking.

Het initiatief tot die interviews ontstond, omdat ik net als bij

Leuw, meer wil weten over de rol van de therapeutisch-helende werking van creativiteit bij volwassenen die als kind in een kamp, ondergedoken of in een vergelijkbare situatie hebben gezeten.

Mijn belangstelling voor creativiteit in verband met de verwerking van oorlogservaringen komt voort uit het feit dat ik al vele jaren als beeldend creatief therapeut voornamelijk werk met kindoverlevenden uit de Tweede Wereldoorlog. In creatieve therapie gaat het om het mobiliseren van hun vaak geblokkeerde creativiteit. Veel van mijn cliënten hebben als overlevingsstrategie een gevoelsdofheid ontwikkeld, die zich naarmate ze ouder worden hoe langer hoe meer tegen hen keert. Tijdens de oorlog waren de meesten nog klein. Velen ondervinden dagelijks de invloed van lichamelijk en zintuiglijk opgeslagen herinneringen. Sommigen beschikken over meer concrete herinneringen, maar die zijn vaak erg gefragmenteerd en nauwelijks te verwoorden. Creatieve therapie biedt de mogelijkheid om via dramatische-, beeldende- of muziekexpressie vorm te geven aan emoties, herinneringen en rituelen. Men kan het beschouwen als een flexibel compromis tussen kunstbeoefening, recreatie en therapie. Die combinatie heeft de potentie vorm te geven aan een eigen 'verhaal'.

Roos, Vos en Polak begonnen met tekenen en schilderen en gingen toen schrijven. Roos en Polak begonnen zelf met schilderen en Vos deed dat in het kader van creatieve therapie. Hun beeldend werk leek intuïtief en onberedeneerd te ontstaan, het verwoorden lag in het verlengde daarvan, maar was meer overdacht en welbewust.

Ik zie in die ontwikkeling een aantal parallellen met een creatief therapeutisch proces. Het uiteindelijk onder woorden kunnen brengen van een eigen verhaal is voor veel jong getraumatiseerde volwassenen, zonder dat het kunst of literatuur hoeft te worden, een belangrijke stap tot verwerking. Maar daaraan gaat noodzakelijkerwijs vaak eerst een intuïtief en gevoelsmatig proces vooraf van non-verbale expressie en vormgeving. En al komt men daarna niet tot een expliciete verwoording, dan nog draagt dit op zich ook al bij aan het verwerkingsproces.

Leuw boort zijn creativiteit aan door zich eerst als toeschouwer en dan als speler bij het Handtheater te voegen. Het Rapfestival dient als een soort 'warming-up'. Hij gaat niet schrijven, maar zijn optreden in *Versteend Verdriet* geeft hem wel een eigen stem. Dat is in zijn geval op twee manieren bijzonder.

Als acteur van het Handtheater representeert hij de doven-gemeenschap en geeft hen een stem. Het Handtheater laat het beeld van doven die niet kunnen 'praten' verschuiven naar horenden die zich geconfronteerd zien met een vreemde taal en die een tolk nodig hebben om de tekst van het stuk te kunnen volgen.

Maar behalve de stem van een dove vertolkt Leuw ook de stem van zichzelf, van een vervolgd kind in levensgevaar, een kind dat twee keer van ouders moest veranderen en opgroeide in een omgeving doordrenkt van verlies.

Leuw's rol in *Versteend Verdriet* laat zien hoe iemand buiten een klinisch kader een manier van omgaan vindt met verlies en

verdriet. Psychotherapie is lang niet voor iedereen geschikt. Vaak blijken de mogelijkheden daarvan voor jong getraumatiseerde oorlogsslachtoffers te beperkt, ook als ze niet doof zijn. Omdat juist zij zoveel moeite hebben hun belevingswereld in woorden uit te drukken, vormen ervaringsgerichte activiteiten en/of therapieën een onmisbare vervanging van of aanvulling op psychotherapie.

In het algemeen helpen verschillende vormen van kunst bij de omgang met verdriet en verlies en het zoeken naar troost. Dat geldt ook voor de omgang met oorlogservaringen. Muziek, theater, beeldende kunst en literatuur brengen iemand in direct contact met eigen emoties en bieden herkenning, verbondenheid en steun. Actieve kunstbeoefening, zelf schilderen, muziek maken, toneelspelen, dansen voorziet voor de een in een uitlaatklep en biedt een ander ontspanning en vergetelheid.

Tijdens het gesprek met Leuw, vertelde regisseur Julien dat het haar opvalt hoe toneelspel in het Handtheater bijna altijd een mengeling is van toneel en persoonlijke verwerking. Ze geeft als voorbeeld het stuk *Theo en Vincent* dat daar nu ook gespeeld wordt. De acteur die Vincent speelt ventileert daarin veel van zijn eigen emoties en verdriet. In die zin vindt zij *Versteend Verdriet* geen uitzondering.

Ook voor Leuw bevat zijn theateroptreden veel therapeutische momenten. Leuw speelt dit stuk in zijn eigen taal en dat geeft hem de mogelijkheid heel dicht bij de tekst te blijven. De ondertitel van *Versteend Verdriet* is: 'ode aan mijn moeder'. Het theateroptreden voorziet hem van een soort ritueel waarin hij zijn bewondering en respect voor zijn moeder tot uiting kan brengen. Dat helpt hem bij het verwerken van zijn verdriet om haar verlies. Maar haar verhaal blijkt uiteindelijk ook een handreiking om zelf in actie te komen. Via haar lotgevallen brengt hij impliciet iets van zijn eigen verhaal tot leven. Net als bij veel van zijn lotgenoten geldt bij hem dat het vormgeven ook een soort zoekproces is. Heel vaak is er eerst alleen het verhaal van de ouders of opvoeders, waarin kinderen zoals Leuw als het ware 'gevangen' zitten, omdat het nooit helemaal strookt met de eigen beleving. Het toneelspelen geeft Leuw impliciet een aanzet om zijn eigen beleving los te weken van het verhaal van zijn moeder. Het feit dat bij het spel zijn eigen emoties aan bod komen vertelt iets over hemzelf. Hij verschaft bestaansrecht aan zijn eigen geschiedenis, van een kind dat weggegeven moest worden. Als hij de onmacht van zijn moeder speelt, wordt dat zijn eigen onmacht. Als hij de machtige Duitse soldaat speelt, is hij, hoe moeilijk hij dat ook vindt, zelf machtig.

Door het spelen heft hij niet alleen zijn geïsoleerde positie van dove op, maar ook die van kindoverlevende. Hij communiceert met zijn publiek, met zijn regisseur en, omdat zijn eigen emoties aan bod komen, ook met zichzelf.

Zijn optreden en de research daarvoor maakt dat hij meer dan vroeger ertoe komt om met anderen over zichzelf en de invloed van de oorlog op zijn leven te gaan praten, bijvoorbeeld met zijn kameraden van het Handtheater en zijn jongste zusje.

Het gebruiken van zijn eigen 'stem' leidt ertoe dat hij in een andere verhouding is komen te staan tot zijn eigen oorlogservaringen en de nasleep ervan.

Vanaf zomer 2001 wordt 'Versteend verdriet' weer gespeeld. De speellijst is in het voorjaar op te vragen bij het Handtheater, P/a Theater 't Oog, Bilderdijkkade 60, 1053 VN Amsterdam, Tel.: 020 - 4123821.

Noot

1. De citaten in dit artikel zijn afkomstig uit het manuscript van Leuw's moeder.